

FIRAT ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

SAYI: 2

ELAZIĞ - 1997

TÜRKLER'DE İSLAMLAŞMAYLA BİRLİKTE MEZHEP HAREKETLERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Ahmet BAĞLIOĞLU*

Giriş

Türkler'in kavim olarak tarih sahnesine çıkışları 5.000 yıl öncesine kadar gidiyorsa da, siyasi bir güç olarak ortaya çıkmaları 2500 yıl kadar geriye gider⁽¹⁾. Türkler'in soyunun ise Nuh'un oğullarından Yafes'e dayandığı kaynaklarda geçmektedir⁽²⁾.

Türkler'de, İslamiyet'ten önce Maniheizim, Budizm, Hristiyanlık, Yahudilik, Animizm-Naturizm ve Totemizm'in karışık olarak birarada bulunduğu Putpereslik inançları görülmüştür. Ancak Türkler'de milli din olarak kabul edilen ve en yaygın olan inanç Gök Tanrı İnancı'dır⁽³⁾.

Orhun Yazıtları'nda Türkler'in Tanrı (Tengri) adı verilen bir yaratıcıya inandıkları açıkça görülmektedir. Ayrıca bu yazıtlarda, Tanrı'nın ezeli ve ebedi olduğu, herşeyi yaratanın, yaşatanın, öldürenin Tanrı olduğu, kudret, irade ve kelam sahibi olduğu, esirgeyici, koruyucu, duaları kabul edici ve herşeyi bilen olduğu açıkça belirtilmiştir⁽⁴⁾. Burada Tanrı'ya atfedilen sıfatların tamamının ilahi dinlerde mevcut olan "**Kadir-i Mutlak**" yüce bir yaratıcı inancı ile uygunluk arzettiği dikkat çekmektedir. Gök Tanrı İnancı'nın Hunlar'da da mevcut olduğu ve M.Ö. 5. asra kadar gittiği tesbit edilmiştir⁽⁵⁾.

Türkler'de Tanrı (Tengri) en yüksek varlık olarak itikadın merkezinde yer almaktadır. Yaratıcı, tam iktidar sahibi olup ilahi özelliklere sahip olduğundan "**Gök Tanrı**" diye anılırdı⁽⁶⁾. Türkler

* F.Ü. İlahiyat Fakültesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Mezhepleri Bölümü.

- (1) Hikmet Tanyu, **İslamdan Önce Türkler'de Tek Tanrı İnancı**, İst., 1986. s.1; Nevzat Kösoğlu, **Türk Dünyası Tarihi ve Medeniyeti üzerine Düşünceler** İst., 1990, s. 26.
- (2) Bozkurt Güvenç, **Türk Kimliği-Kültür Tarihinin Kaynakları**, Ankara, 1994 s. 23.
- (3) Şaban Kuzgun, **Dinler Tarihi Dersleri I**, Kayseri, 1993, s. 56; Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, **Dinler Tarihi**, Ankara, 1993 s. 78.
- (4) Tanyu, **a.g.e.**, s. 33.
- (5) Kösoğlu, **a.g.e.**, s. 35.
- (6) Bahattin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, C. II, İstanbul, 1971, s. 160-165.

"Bir Tengri" yani "Allah birdir" demektedirler (7). Yine Türklerde "Gökte ancak ebedi bir Tanrı yeryüzünde de bir hükümdarın olması gerekir" (8) anlayışı hakimdir.

Yukarıda belirtilen bilgilerden anlaşıldığı üzere, bu inancın "tevhid" inancı olduğunu ve ilahi bir kaynağa dayandığını anlıyoruz. Birçok tarihçi bu yüzden Türkler'de görülen Gök Tanrı İnancı'nın Haniflik'e çok benzediğini ifade etmektedir (9).

Türkler'de görülen tevhid inancının, bir peygamber vasıtasıyla getirilmiş olduğu düşünülebilir. Zira Kur'an-ı Kerim'de Yüce Allah (cc.) "Her milletin bir peygamberi vardır"(10), "Biz, bir peygamber göndermedikçe hiç bir kavme zulmetmeyiz"(11), "Allah'a and olsun ki, senden önceki ümmetlere de peygamber gönderdik"(12), "Hiçbir millet müstesna olmamak üzere, mutlaka içinde azabtan korkutucu bir peygamber gelip geçmiştir."(13) diye buyurmaktadır.

Türkler'e tevhid inancı Kur'an-ı Kerim'de ismi geçen Zülkarneyn(14) veya Hz. İbrahim'in çocukları tarafından da ulaştırılmış olabilir. El-Cahız'ın verdiği bilgilere göre; Hz.İbrahim'in Hacer'den İsmail, Sâra'dan da İshak adında oğulları dünyaya gelmiştir. Ayrıca Kantura bint Maftun'dan da altı oğlu olmuş ve bunlardan dördü Horasan'a yerleşmiştir(15). İslam Tarihçisi İbn Sa'd da bunu te'yid eden bilgiler vermektedir. O'na göre Hz.İbrahim'in çocukları Hazar Meliki'ne "Hakan" ismini vermişlerdir(16). Hz. İbrahim'in tebliğ ettiği Haniflik inancı Türkler'e Zülkarneyn tarafından ulaştırılmış da olabilir.

(7) Jean-Paul Roux, **Türkler'in ve Moğollar'ın Eski Dini**, (Trc. Aykut Kazancıgil), İstanbul, 1994, s. 102.

(8) Laszlo Rasonyi, **Tarihte Türklük**, Ankara, 1993. s. 31.

(9) Haniflik için bkz.;Şaban Kuzgun, **İslam Kaynaklarına Göre Hz. İbrahim ve Haniflik**, Ankara, 1985.

(10) Kur'an-ı Kerim, **Yunus (10)**, 47.

(11) Kur'an-ı Kerim, **İsra (17)**, 15.

(12) Kur'an-ı Kerim, **Nahl (16)**, 63.

(13) Kur'an-ı Kerim, **Fatır (35)**, 24.

(14) Kur'an-ı Kerim, **Kehf (18)**, 83-90.

(15) El-Cahz, **Menâkib Cund el-Hilâfa ve Fezâ'il el-Etrak**. (Çev.Ramazan Şeşen), Ankara, 1988, s. 78.

(16) Şaban Kuzgun, **Dinler Tarihi Ders Notları I**, s. 62.

Çünkü birçok müfessir, Zülkarneyn'in Türkler'e uğradığını ve iman etmeleri karşılığında kendilerine yardım ettiğini haber vermektedir⁽¹⁷⁾.

Türkler'deki Gök Tanrı inancı ile İslam Dini'nin itikâd ve ahlâk ilkeleri arasındaki paralellikler, Türkler'in büyük bir heyecan ile İslam Dini'ne girmelerine sebep olmuştur⁽¹⁸⁾.

Bu makalede Türkler'in İslam Dini'ne girişleriyle birlikte onlarda görülen mezhep hareketleri üzerinde durulacaktır. Ayrıca Müslüman Türk Devletleri'nin takip ettikleri din siyaseti ve İslam Mezhepleri'ne bakış açıları ana hatlarıyla ele alınacaktır.

A-TÜRKLER'İN İSLAM DİNİ'NE GİRİŞİ

1)Türkler'le Müslümanlar'ın İlk Temasları

Kaynaklardan aldığımız bilgilere göre cahiliye devrinde Araplar, Türkler'i çok az da olsa tanıyorlardı⁽¹⁹⁾. Fakat Araplar'ın Türkler'le doğrudan temasa geçmeleri, Hz.Ömer döneminde İslam ordularının İran'ı fethedip Horasan'a yönelmeleri ile olmuştur⁽²⁰⁾. Hz. Ömer döneminde İslam orduları 642 yılında kazanılan Nihâvend Savaşı ile İran'ı fethetmiş ve Horasan'a doğru ilerlemişti. Doğuda ve kuzeyde girişilen fetih hareketleri, Müslümanlar ile Türkler'i karşı karşıya getirdi. Bu sırada Doğu Göktürk Devleti yıkılmış (630), Batı Göktürk Devleti'nde ise bunalımlar başlamıştı. Kafkaslar'ın kuzeyinde Göktürkler'in devamı olarak ortaya çıkan Hazar Devleti ise, henüz kuruluş safhasında idi. Yıkılan Göktürk Devleti'nin yerine, Türkîşler adıyla yeni bir Türk Devleti kurulmuştu. Daha doğuda ise Uygur Türkleri bulunuyordu.

(17) Ayrıntılı bilgi için bkz.; Şaban Kuzgun, **Dinler Tarihi Ders Notları I**, s. 63-64; İsmail Hami Danişmend, **Türklük Meseleleri**, İstanbul, 1976, s. 92 vd.

(18) Eski Türk İnançları ile İslamiyet Arasındaki benzerlikler hakkında bkz.; Hakkı Dursun Yıldız, **İslamiyet ve Türkler**, İstanbul, 1976; Bahattin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş** Ankara, 1978; Mehmet Eröz, **Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik**, Ankara, 1990, s. 257 vd.;

A.Vehbi Ecer, "Türkler'in Müslüman Olmalarında Eski Dini İnanışlarının Rolü" **Milli Kültür Dergisi**, Nisan, 1991, S. 83, s. 42-44.

(19) Geniş bilgi için bkz.; Ramazan Şeşen, Eski Araplar'a Göre Türkler, **Türkiyat Mecmuası**, S.XV, İstanbul, 1960, s. 11-16; Nesim Yazıcı, **İlk Türk İslam Devletleri Tarihi**, Ankara, 1992, s. 12.

(20) El-Cahız, a.g.e. s.28.

Ceyhun Nehri ve Kafkaslar'da Emeviler⁽²¹⁾ ile Türkler zaman zaman çatıştırlarsa da her iki taraf birbirine karşı üstünlük sağlayamadı. Bu arada Ubeydullah b. Ziyad, Horasan Valiliği'ne atandı ve Maveräünnehr'e karşı fetihlere girişti. 674 yılında Ceyhun Nehri'ni aşarak Buhâra'ya ulaştı. Fakat Maveräünnehr'de tutunamayarak geri çekilmek zorunda kaldı. Bu tarihten itibaren Türkler arasında İslamiyet yavaş yavaş tanınmaya ve benimsenmeye başladı. Müslüman din adamları ve tüccarlar Türk topraklarına gelmeye ve bu yeni dini Türkler'e tanıtmaya başladılar⁽²²⁾.

Kuteybe b. Müslim'in Horasan Valiliği'ne atanmasıyla savaşlar tekrar alevlendi. Beykent, Buhara, Semerkant, Fergana ve Şaş(Taşkent) gibi bölgenin en önemli şehirleri başta olmak üzere Maveräünehir'in büyük bir kısmı 705-715 tarihleri arasında Kuteybe tarafından fethedildi. Kaşkar'ın da fethedilmesiyle, İslam orduları Çin'e kadar dayandı⁽²³⁾. Kuteybe, askeri alanda gösterdiği başarıyı İslamiyet'in yayılmasında gösteremedi. İslam'ın tebliğ ve ikna metoduna uymayarak sık sık şiddete başvurdu⁽²⁴⁾. Kuteybe ve onu takip eden İslâm ordu komutanları, bu yeni fethedilmiş ve islamlaşmaya yeni başlamış ülkede, gayri müslimlerden alınan haraç ve cizye vergilerini yeni müslüman olmuş Türkler'den de almaya devam ettiler. Emevi Devleti'nin bu ezici ve adil olmayan tarzda devam eden siyaseti, Türkler'in o dönemde İslamiyet'e yanaşmamalarının en mühim sebebinin teşkil etmiştir⁽²⁵⁾. Hatta bu dönemde (737) Hazar hakanı müslüman olmuş fakat bir müddet sonra İslamiyet'ten ayrılarak eski dinine dönmüştü ⁽²⁶⁾. Bunun önemli sebeplerinden biri de Mevali'ye yapılan zulümdü.

-
- (21) Emeviler hakkında geniş bilgi için bkz.; G.Levi Della Vida "Emeviler" İ. A. C.IV. İstanbul, 1964, s. 240-248.
- (22) Ethem Ruhi Fıfıalı, **Türkiye'de Alevîlik ve Bektaşîlik**,İstanbul, 1994,s. 72.
- (23) Taberi, **Tarihi Taberi**, C. III ,İst., 1983, s. 334-364; H.D.Yıldız a.g.e s. 14 vd.
- (24) Zekerıyya Kitapçı, **Yeni İslam Tarihi ve Türkler**, C. I,II Konya ,1994, s. 320-321.
- (25) Osman Turan, **Selçuklular ve İslamiyet**, İst. 1993 s. 10-11; Zekerıyya Kitapçı; **Orta Asya'da İslamiyetin Yayılışı ve Türkler**,Konya ,1994 s. 83-85.
- (26) Şaban Kuzgun; **Hazar ve Kuzey Türkleri**, Ankara, 1985. s. 32, 96; Hikmet Tanyu, **Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler**, C.I, İstanbul, 1976, s. 98-99.

2) Abbasiler Döneminde Türkler ve İslamiyet

Emeviler'in ırkçı tutumu müslüman halkı rahatsız etmekteydi.750 yılında özellikle Horasan bölgesinde yaşayan Türkler'in Abbasiler'i desteklemesiyle Emevi Hanedan'ı yıkılmış ve yerine Abbasiler iktidara geçmişti⁽²⁷⁾. Emeviler'in Arap olmaları uyguladığı olumsuz politika, diğer milletler gibi Türkler'i de kendilerinden soğutmuştur. Abbasiler'in gelmesiyle bu siyaset sona ermiştir. Bu yüzden Türkler'le Abbasiler arasında dostça ilişkiler kurulmuş ve yüz yıla yakın bir süre devam eden siyasi çekişme sona ermiştir.

737 yılında Türkîş Kağanlığı'nın çöküşü, 742 yılında Göktürk Devleti'nin yıkılışı ve Göktürkler'in yerini alan Uygurlar'ın da bütünüyle Orta Asya'ya hakim olamaması, Türkistan üzerine doğudan Çin'in batıdan da Arapların harekete geçmelerine sebep olmuştur. Bu sırada Abbasiler'in Salih b. Ziyad komutasında Çin'e gönderdiği ordu, Talas Nehri kıyısında Çin ordularıyla karşı karşıya geldi. Savaşın beşinci gününde Karluk Türkleri'nin Arap ordusunun yanında yer alması savaşın kaderini değiştirmiş ve Çin ordusu bozguna uğramıştır. Talas Meydan Muharebesi'nde Türkler Abbasiler'in tarafını tutmakla yalnız muharebenin neticesini değil, tarihlerinin istikametini de değiştirmişlerdir⁽²⁸⁾.

Bu savaşta yenilgiye uğrayan Çinliler, Batı Türkistan üzerindeki hakimiyet kurma düşüncelerinden ebediyen vazgeçmek zorunda kaldılar. Batı Türkistan'da sarsılan Türk nüfûzu, Karluklar'ın kısa bir süre sonra yeni bir devlet kurmalarıyla yeniden sağlandı. Ayrıca Çin'de keten ve kenevirden yapılan kağıt, savaşta esir edilen Çinliler aracılığıyla Semerkand'da imal edilmeye başlandı. Bu ise İslam ülkelerine ilim ve kültürün hızla yayılmasını sağladı. Yine bu savaşın sonra, Türkler kitleler halinde adeta İslam'a koşmaya başladılar⁽²⁹⁾.

Türkler, İslam'ın ilk dönemlerinde Irak, İran ve Mısır'da olduğu gibi ulemanın faaliyetleri sonucu değil, sûfîlerin faaliyetleri neticesinde İslam'a girmişlerdir⁽³⁰⁾. Türklere sunulan Müslümanlık özel bir durum arz etmekteydi.Bu, büyük din bilginlerinin müslümanlığı olmayıp,halk arasında sevilen gezgin din alimlerinin,tüccarların ve sınırdaki askerlerin anlattığı bir müslümanlıktı.Türkler'in eski dinine

(27) Abbasiler hakkında bkz.; Şerare Yetkin "Abbasiler" T.D.V. İ.A. C.I, İstanbul ,1988, s. 31-56.

(28) Turan, **Selçuklular ve İslamiyet**, s. 11.

(29) Hee-Soo Lee, **İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması**, Ankara, 1988, s. 41-42.

(30) Fazlur Rahman, **İslam**, (Çev.Mehmet Dağ, Mehmet Aydın), İstanbul, 1993, s. 8.

uygunluk arzeden çeşitli törelerden ve büyülerden de bahsedilmekteydi. Bu herhangi bir mezhebin telkin ettiği bir müslümanlık da değildi. "Türkler'e sunulan Müslümanlık, mezhepler arasındaki başlıkları anlamalarına ya da hangi inancın hangi mezhebe ait olduğunu bilmelerine imkan vermeyen dinsiz komşularına karşı savaş açmış evrensel ve ilkel bir müslümanlıktı" (31).

Türkistan'a sığınan Emevi aleyhtarı unsurlar orada Şiiliğin her türlüünü propagandasını yapmaya başladılar. Abbasiler'in iktida gelişinde önemli rol oynayan, kuvvetini de bu muhitte toplayan Ebu Müslim'in Bağdad'da idarı yeni halk hareketlerine ve şiiliğin kuvvetlenmesine yardım etti. Buradaki isyanlarda Ebu Müslim'in öldürülmesi rol oynamış ise de, bunun gerçek sebebini İran'ın eski Zerdüşt, Mani ve özellikle Mazdak'ın komünist fikirleri teşkil ediyordu(32). Ebu Müslim'in öldürülmesinden sonra O'nun ölmediği, canlı olduğu, İlah'ın ruhunun kendisine geçtiği ve dolayısıyla O'nun da İlah olduğu gibi iddialar ortaya atılmıştır(33). Yine Ceyhun Nehri'nin ötesinde El-Mübeyyıza'nın faaliyetleri dikkat çekmekteydi. Bu hareketin önderi olan El-Mukanna henüz müslüman olmamış Suğd'lu ve Halac'lı Türkler'den kurduğu orduyla müslüman askerlerinin çoğunu öndört yıl boyunca bozguna uğrattı. El-Mukanna haramları helâl kıldı ve ibadetleri kaldırdı. Kendisine uyanlara İlah olduğunu, bir keresinde Adem suretinde, sonra sıra ile Nuh, İbrahim ve Hz. Muhammed'e gelinceye kadar peygamberlerin suretinde görüldüğünü, daha sonra Hz. Ali'nin, son olarak da Ebu Müslim'in suretinde görüldüğünü ileri sürdü. Abbasi halifesi El-Mehdi 779 yılında Said b. Amr komutasında bir orduyu üzerlerine sevk etti. Said b. Amr kendisine sığınan 30.000 kişi dışında El-Mukanna dahil diğerlerini öldürttü(34).

Bu karışıklıklara rağmen Abbasiler'in mevaliye karşı iyi davranmaları, Halife Me'mun ve daha sonra da Mu'tasım'ın takip ettikleri politika sebebiyle Türkistan'dan çok sayıda Türk, büyük İslam şehirlerine göç etmeye başladı. Bu durum İslam Dini'nin Türkler arasında hızla yayılmasını sağladı.

(31) Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, (Çev. Yıldız Moran), İstanbul, 1994, s. 27-28.

(32) Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, Cilt I, İstanbul, 1993, s. 139-140.

(33) Ebu Mansur Abdülkaahir el-Bağdadi, **Mezhepler Arasındaki Farklar (El-Fark Beyne'l Fırak)**, (Çev. Ethem Ruhi Fırlı), Ankara, 1991, s. 199-200.

(34) El-Bağdadi, a.g.e., s. 200-201.

Halife Me'mun zamanında Türkistan'dan çok sayıda Türk askeri getirilerek orduya yerleştirildi. Mu'tasım zamanında ise muhafız ordusu tamamen Türkler'den meydana gelmekteydi. Mu'tasım Türkler'i Bağdad'a yakın olan Samarra'ya getirmiş ve onlar için yeni bir başkent kurmak zorunda kalmıştı. Mu'tasım, Türkler'in Türklük'lerini yitirmemeleri için hassa askerlerinin yerli halk ile evlenmelerini yasakladı. Evlenmeleri için de Maverâünnehir bölgesinden kızlar getirdi⁽³⁵⁾. Türkler burada iktidarı tam olarak ele geçirmekte gecikmediler. Ordu komutanlıklarına ve Mısır gibi zengin eyaletlerin valiliğine getirildiler. İrade ve kabiliyetlerini hiç tartışmasız kabul ettirdiler⁽³⁶⁾. 892 yılında, Bağdad'ın yeniden başşehir yapılmasının maksadı Türkler'in gücünü bir nebze olsun azaltmaktı⁽³⁷⁾.

Türkler, Mu'tasım oğlu Vâsık'ın 846 yılında ölümü üzerine kardeşi Mütevekkil'e biat ettiler. Halife Mütevekkil, Şiiler'e ve İranlılar'a karşı şiddet siyasetine geçince Türk ordusunun nüfuzu daha da arttı. Bundan sonra artık devlet işleri Türkler'in eline geçmeye başladı⁽³⁸⁾. Mütevekkil'in ölümünden sonra 861-869 yılları arasında devletin tüm birimleri Türkler'in eline geçti. Devletin bütün iş ve gelirlerini diledikleri gibi yönlendirdiler⁽³⁹⁾. Yani Selçuklular zamanında İslam dünyasının idaresi Türkler'in eline geçmeden önce, Abbasiler devrinde Türk askerlerinin hakimiyetine girmişti.

Abbasiler bir taraftan kendi iktidarlarının devamını sağlamak için Semerkant, Taşkent, Fergana, Uşrusana ve başka bölgelerden getirdiği Türk askerlerinin gücüne bağlayarak hilâfet ordusunu bunlarla oluştururken bu heybetli orduyu Gulât-ı Şia'nın fikirlerini söndürmek için de kullanıyordu. Gulât-ı Şia da her fırsat ve mekanda bölgenin eski kültür inanışlarıyla mezc ettikleri fikirlerini İslam adı altında yaymaya çalışıyordu⁽⁴⁰⁾.

Bu sebeple Türkmenler arasında Sünnilik kadar Şiiliğin de etkili olduğu ve bir yandan da Türkmenler'in İslam'dan önceki inançlarına

(35) Ramazan Şeşen, **İslam Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara, 1985, s. 185-186.

(36) Jean-Paul Roux, **Türkler'in ve Moğollar'ın Eski Dini** (Trc. Aykut Kazancıgil), İst., 1994, s. 29.

(37) W. Montgomery Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, (Çev: Ethem Ruhi Fırlalı), Ankara, 1981, s. 318-319.

(38) Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, C. I, s. 145.

(39) Suphi es-Salih, **İslam Mezhepleri ve Müesseseleri**, (Trc: İbrahim Sarmış), İst., 1981, s. 206

(40) Fırlalı, **Türkiye'de Alevilik ve Bektâşilik**, s. 80.

bağlı kaldıkları bilinmektedir⁽⁴¹⁾. Zaten Türkler İslamiyet'in birçok unsurlarını doğrudan doğruya Araplar'dan değil Acemler vasıtasıyla aldılar. İslam medeniyeti Türkler'e İran kültürünün merkezi olan Horasan yolu ile Maverünnehir üzerinden geliyordu⁽⁴²⁾. Buna rağmen Türkler İslam'ın Sünni kolunu tercih edeceklerdi⁽⁴³⁾.

3)İslamiyet'in Türkler Arasında Hakim Din Olması

Maveraünnehir bölgesinin tamamıyla Müslüman olması Sâmâniler zamanında olmuştur. Mu'tasım zamanında Maverünnehir halkı umumiyetle Müslüman olmuş ve hatta müslüman olmayan Türkler'e karşı gazalarda bulunmuşlardı⁽⁴⁴⁾. Türk şehirlerinde halkı Müslüman olan ilk şehir Şaş (Taşkent)'tir⁽⁴⁵⁾.

İslamiyet'in Türkler'in anayurdu olan Orta Asya'da yayılmasıyla Maverünnehir bölgesinde gelişen ilim ve ticaret faaliyetleri arasında sıkı bir ilişki vardır. Bölgenin müslümanların eline geçmesinden çok kısa bir zaman sonra, bu bölgede büyük ilim ve ticaret merkezleri ortaya çıkmıştır. Bu merkezler arasında güvenliği sağlanmış bakımlı yollar bulunuyordu. Yol boyunca dizilen ribat ⁽⁴⁶⁾ ve kervansaraylar yolcuların her türlü ihtiyacını karşılıyordu. İslam gazilerinin cihad faaliyetlerini yürütürken bir çeşit karakol olarak kullandıkları ribatların sayısı Türkistan'da 10 bin civarındaydı⁽⁴⁷⁾. Bu konaklama yerlerinde alim, şeyh ve dervişler de bulunmaktaydı. Maverünnehir bölgesi şehirlerindeki medrese ve tekkelerde yetişen ilim ve din adamları kervanlarla çok uzak yerlere, Orta Asya bozkırlarına gidiyor ve henüz Müslüman olmamış olan göçebe Türk boyları arasında dolaşarak İslam Dini'ni yaymaya çalışıyorlardı. Bunun için Anadolu'da olduğu gibi, Orta Asya'da da İslamiyet'in yayılışında mutasavvıf Türk dervişlerinin çok büyük hizmetleri görülmüştür. Bu faaliyetlerdir ki, Türkler X'uncu yüzyılda çok büyük kitleler halinde İslamiyet'e girdiler.

(41) Claude Cahen, a.g.e., s. 245.

(42) Fuat Köprülü, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Ankara, 1993, s. 21.

(43) Sünnilik hakkında geniş bilgi için bkz.; Yunus Şevki Yavuz "Ehl-i Sünnet" **T.D.V.İ.A.**, C. X, s. 525-530; E. Ruhi Fiğlalı, **Çağımızda İdikadi Mezhepler Tarihi**, İst. 1986, s. 54-86.

(44) Köprülü, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, s. 14.

(45) Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler**, s. 204.

(46) Ribat hakkında geniş bilgi için bkz.; Oktay Aslanapa, "Ribat" **İ.A.**, C. V, İst.,1971, s. 756-764.

(47) Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler**, s. 209, 251.

İslamiyet Hazar ülkesinde diğer Türk ülkelerinde olduğu gibi bir gelişme gösteremedi. Müslüman tüccarların ve Harzemli askerlerin faaliyetleri ile İslamiyet yayılmış, ancak hakim din olamamıştı. Buna rağmen Hazar Devleti'nin son zamanlarında halkın büyük çoğunluğunu müslümanlar teşkil ediyordu⁽⁴⁸⁾. Müslüman tüccarlar İslamiyet'i Hazar Devleti'nin kuzeyinde Etil-Kama nehirleri arasında oturan Etil-Bulgarları'na da götürmeyi başarmışlardı. Bu bölge kuzey ülkeleri ile İslam ülkeleri arasındaki ticarete aracılık ediyordu. Bulgar hükümdarı İl-Tebur Almuş tüccarlar vasıtasıyla İslam'ı tanımış ve Abbasi Halifesi'nden İslam'ı öğretecek din adamları istemişti. Abbasi Halifesi el-Muktedir de 921 yılında İbn Fazlan başkanlığındaki bir heyeti buraya göndermişti⁽⁴⁹⁾. Buna göre Etil Bulgar devleti ilk müslüman Türk devleti sayılabilir.

Bulgarlar İslamiyet'i kabul ettikten sonra komşu Türk toplulukları arasında da İslam'ı yaymaya çalışmışlardır. Kaman Nehri ile Ural Dağları arasında oturan Başgurdlar, ülkelerine gelen 7 Bulgar Türk'ü vasıtasıyla İslam'ı öğrenip kabul etmişlerdi. Bunlar da Bulgarlar gibi Ebu Hanife mezhebi fıkını öğreniyor ve tatbik ediyorlardı⁽⁵⁰⁾.

Sâmâni Devleti'nin başında bulunan hanedanlar İranlı olmakla beraber halkın ekseriyetini ve ordunun büyük bir kısmını Türkler teşkil ediyordu. Hilâfet ordusunda olduğu gibi burada da Türkler Sünniliği müdafaa ediyordu. Sâmâni emiri İsmâîlî Mezhebi'ne temayül edince Tolun Üge komutasında bulunan ordu 942 yılında O'nu tahttan indirmişti⁽⁵¹⁾.

Aynı dönem Türk Devletleri'nden olan Karahanlılar'ın⁽⁵²⁾ İslamiyet'i kabulü ile İslamiyet artık Türkler'in milli dini haline geliyordu. Karahanlı Hakanı Satuk Buğra Han İslam'ı kabul ettiği gibi tebâsı da İslam'a giriyordu. Satuk Buğra Han'ın İslamiyet'i kabulünden önce de Balasagun ve Kaşgar gibi şehirlerde de müslüman halklar yaşamaktaydı⁽⁵³⁾. Ancak Satuk Buğra Han'ın İslam'ı kabulüyle İslamlaşma hareketi hız kazandı. Oğlu Aslan Buğra Han zamanında tüm

(48) Şaban Kuzgun, **Hazar ve Karay Türkleri**, Ankara, 1985, s. 93-96.

(49) İbn Fazlan, **İbn Fazlan Seyahatnamesi**, (Haz: Ramazan Şeşen), İst., 1975, s. 43-64.

(50) Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler**, s. 132.

(51) Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, C. I, s. 146.

(52) Karahanlılar hakkında bkz.; Omelyan Pritsak, "Karahanlılar" **İ. A.**, C. VI, İst., 1967, s. 251-273; Reşat Genç, **Karahanlılar Devlet Teşkilatı**, İst., 1981.

(53) Mehmet Emin Buğra, **Şarkî Türkistan**, Ankara, 1981, s. 181-182.

Karahanlılar İslamiyet'i kabul etmişlerdi⁽⁵⁴⁾. 960 yılında ise 200 bin çadırılık bir Türk topluluğu İslamiyet'e girmişti⁽⁵⁵⁾.

X. yüzyılda büyük bir tarihi olay olan Türkler'in kitleler halinde Müslüman olması silah zoruyla olmamış, bilakis Türkler kendi irade ve istekleriyle bu yeni dini kabul etmişlerdir. Bunda İslam Dini'nin ve medeniyetinin üstünlüğü, çoğunluğu Gök Tanrı İnancına sahip olan Türkler'in bir kitaba ve peygambere bağlı olmamaları, İslam Dini'nin bütün insanlığa kucak açan evrenselliği gibi sebepler etkili olmuştur. Fakat en önemli sebep İslamiyet'in müslümanlara telkin ve tavsiye ettiği hayatın Türkler'in yaşayış ve düşüncelerine uygun düşmesi ve eski inanışları ile İslamiyet arasında benzerliklerin bulunmasıdır. Süryani Tarihçisi Mihael de bu fikirde olup, Türkler'in müslüman olmalarının en önemli sebeplerinden biri olarak onların önceki dönemde evrensel bir tanrıya inanmalarını gösterir⁽⁵⁶⁾. İbn Fazlan'ın verdiği bilgilere göre; Oğuz Türkler'i sevmedikleri birşey olursa, birisi zulme uğrarsa başını semaya kaldırır ve "**bir Tengri**", yani "**bir Allah**"⁽⁵⁷⁾ derdi. Yine Türkler'de İslamiyet'te olduğu gibi bu tek Tanrı "**Kadir-i Mutlak**" bir varlıktır. Bundan dolayı "**Ogan**" ismiyle de anılırdı⁽⁵⁸⁾. Türkler İslamiyet'te olduğu gibi Tanrı'ya kurban sunuyorlar, ruhun ölmezliğine ve ahirete inanıyorlardı⁽⁵⁹⁾. Bu inanç esaslarını çok daha mükemmel bir şekilde ve insan ruhunu tatmin edici bir halde İslamiyet'te buldular. İslamiyet'i o kadar benimsediler ki, müslüman olmadan önce kullandıkları Tanrı, Uluğ Tanrı, Yalvaç (Peygamber), Uluğ Gün (kıyamet) , Uçmak (Cennet), Tamuğ (Cehennem), Yazuk (Günah), Yükinç (Secde, Namaz), Yek (Şeytan)⁽⁶⁰⁾ gibi kelimeleri müslüman olduktan sonra da kullanmakta bir sakınca görmediler. Ayrıca Türkler'deki Alp'lik⁽⁶¹⁾ anlayışı ile İslamiyet'teki Cihad emri

-
- (54) Erdoğan Mercil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Ankara, 1991, s. 20.
- (55) İbnü'l Esir, **El Kâmil Fi't Tarih**, (Çev: Ahmet Ağırakça), C. VIII, İst., 1991, s. 460; Lazslo Rasoyntı, **a.g.e.**, s. 61.
- (56) Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi**, C.I, s. 226.
- (57) İbn Fazlan, **a.g.e.**, s. 31.
- (58) İsmail Hami Danişment, **Türk Irkı Niçin Müslüman Oldu**, İst. 1994, s. 71.
- (59) İbrahim Kafesoğlu, **Eski Türk Dini**, Ank., 1980, s. 27-47.
- (60) Abdulkadir İnan, "Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe'ye En Eski Tercümelere", **Makaleler ve İncelemeler**, C. II, Ank., 1991, s. 67.
- (61) Alp'lik anlayışı hakkında bkz.; M. Fuad Köprülü, "Alp" **İ.A.**, C. I, İst., 1965, s. 379-384.

arasındaki yakınlık da Türkler'in müslüman olmalarını sağlayan sebeplerdendir.

Türkler İslamiyet'e girmekle milli kimliklerini de muhafaza etmişlerdir. İslamiyet'i kabul etmeyen Türkler'in hemen hemen tamamı Türklük'lerini kaybetmişlerdir. Bugün Türk dünyasının tamamına yakını müslümandır. Çok az sayıda Musevi olan Karay Türkleri⁽⁶²⁾, Hristiyan olan Gagauz Türkleri⁽⁶³⁾ ile Altaylar'da bozulmuş Gök Tanrı İnancına sahip iki küçük kavim dışında yeryüzündeki bütün Türkler Müslümandırlar⁽⁶⁴⁾.

X. yüzyılın sonunda artık hemen hemen bütün Türk boyları İslam Dini'ne girmiş bulunuyordu. Bu İslamlaşma hadisesiyle birlikte Türkmen kelimesi karşımıza çıkmaktadır. Türkmen kelimesi "Müslüman Türkler'i, bir yandan yerleşik Türkler'den, bir yandan da göçebe ama Müslümanlığı kabul etmemiş Türkler'den ayıran bir deyim olmuştur"⁽⁶⁵⁾. Kaşgarlı Mahmud, Oğuzlar'la birlikte müslüman olan Karluklar'a da Türkmen dendiğini kaydeder⁽⁶⁶⁾. Bu lafız, Türkler'e Müslümanlığı kabulünden sonra verilmiş bir ünvan olup, XIII. yüzyıldan itibaren ise Türkmen sözü Oğuz'un yerini almıştır. Ancak Oğuz lafzı da unutulmamıştır⁽⁶⁷⁾. Göçebe Türkmenler umumiyetle samimi birer müslüman olmakla beraber, dinin îtikâdî ve muamelatla ilgili meselelerin inceliklerini anlamaktan uzak, eski örf ve adetlerini zahiri müslümanlık cilâsı ile boyanmış bir İslam anlayışına sahiptiler⁽⁶⁸⁾ Türkmenler Sünniliği benimsemiş olmakla beraber Şiiğin de etkisinde kalmışlar ve eski Türk dini inanışlarının bir kısmını da yeni girdikleri dine sokmuşlardır⁽⁶⁹⁾. Zaten din değiştiren topluluklar bütünüyle kendi

(62) Karay Türkleri hakkında bkz.; Şaban Kuzgun, **Hazar ve Karay Türkleri**, Ank., 1985.

(63) Gagauz Türkleri hakkında bkz.; Harun Güngör, "Gagauzların Hristiyanlığı Kabulü ve İnanışlarındaki İslami Unsurlar Meselesi" **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 27, Ekim 1983, s. 248-254.; Harun Güngör, Mustafa Argunşah, **Gagauz Türkleri**, Ank., 1991.

(64) Muharrem Ergin, **Türkiye'nin Bugünkü Meseleleri**, Ank., 1988, s. 201.

(65) Claude Cahen, a.g.e., s. 28.

(66) Kaşgarlı Mahmud, **Divanu Lûgat-it Türk**, C. I, (Trc. Besim Atalay), Ank., 1992, s. 473.

(67) Faruk Sümer, **Oğuzlar**, İst., 1992, s. 60; Hakkı Dursun Yıldız, "Türkler'in Müslüman Olmaları" **Doğuştan Günümüze İslam Tarihi**, C. IX, İst., 1989, s. 41.

(68) Fuad Köprülü, **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, Ank., 1984, s. 47.

(69) Claude Cahen, a.g.e., s. 245.

kültürlerinden sıyrılamayıp, yüzyıllardır devam eden yaşayış ve inanışlarını ister istemez birden feda edip ondan uzak kalamazlar. Tabii ki bu durum Türkler'in İslam Medeniyeti dairesine girişlerinde de söz konusudur. Bu ise milletin kendi milli geçmişlerine bakış açılarını aksettiren birer vesika durumunda olan destanlarında bütün açıklığı ile tezahür etmektedir. Meselâ dini edebiyatımızın ilk mahsüllerinden olan "**Satuk Buğra Han Tezkiresi**" veya "**Satuk Buğra Han Destanı**"nda⁽⁷⁰⁾, diğer destanlarımızdan gelen at, av, mukaddes ışık, kırk arkadaş gibi birçok unsurun İslam inancıyla hemen bir terkibe girdiği görülür.

B-TÜRKLER'İN İSLAM MEZHEPLERİ'NE YAKLAŞIMI VE DİN SİYASETİ

Türkler'in daha ziyade Şîf İranlılar'la kültürel ilişkileri vardı. Bugün bile yaptığımız ibadetlerle ilgili birçok dini terimler Farsça'dan geçmiştir. Namaz, abdest, peygamber...gibi. Şîf eğilimli İranlılar'la kurulan kültürel temaslara rağmen Türkler büyük çoğunlukla Sünnî idiler. Çünkü İranî geleneklerle ilgisi az olan Sünnîlik, aynı zamanda Türk düşüncesine uygun düşen bir aklılığı ihtiva ediyordu. Türkler itikatta Ebu Mansur Muhammed el-Maturidi es-Semerkandi'nin kurduğu "**Maturidiyye**" diye bilinen mezhebi⁽⁷¹⁾, muamelatta ise Ebu Hanife'nin kurduğu "**Hanefî**" mezhebini⁽⁷²⁾ benimsediler. Her iki mezheb de akla değer vermesi, insanda iradeyi tanıyarak ilahi emrin akıl yolu ile delillendirilmesini caiz görmesi, hanefiliğin İslam hukuk nizamını zaman ve şartların icabına uydurmayı mümkün kılması gibi sebeplerle gerçekçi ve tatbik yanı yüksek olduğundan Türkler arasında hızla yayıldı. Türkler Ehl-i Sünnet mezheplerinden Maturidilik ve Hanefilik mezheplerini benimsemelerine rağmen yıkıcı ve bölücü olmadığı müddetçe ülkede değişik fikir ve inançların yaşamasına müdahale etmemişler, gayrimüslimlere bile müsamahalı davranıp onları korumuşlardır⁽⁷³⁾.

(70) Bu destan hakkında Bkz.; Ahmet Kabaklı, **Türk Edebiyatı**, C. II, Türk Edebiyatı Vakfı Yayını, İst., 1985, s. 75-77; Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi**, s. 158-159.

(71) Maturidiye mezhebi hakkında bkz.; Nureddin es-Sâbûni, **Mâturîdiyye Akaidi**, (Trc: Bekir Topaloğlu), Ank. 1982.

(72) Ebu Hanife ve Hanefilik için bkz.; Muhammed Ebu Zehra, **Ebu Hanife**, (Çev: Osman Keskiöglü), Ank. 1962.

(73) **Urfalı Mateos Vakayinamesi** (Çev: H. D. Andreosyan), Ank., 1987, s. 146.

Bazı bölgelerde Türkler İslamiyet'in bir mezhebinden diğerine intikal etmişlerdir. Şafii ve Hanefi gibi mezheplerden hangisinin kendi ihtiyaçlarına daha uygun olup-olmadığına bakarak mezhep değiştirme yoluna gitmişlerdir. Evvela Şafii mezhebinden olan Taşkent tarafları ahalisinin bilahare Hanefiliğe geçtiği ve Gazneli Mahmut ve Olcaytu gibi sultanların Hanefilik'ten Şafiliğe geçtiği bilinmektedir⁽⁷⁴⁾. Bu da Türklerde mezhep taassubunun olmadığını bize göstermektedir.

1) Karahanlılar'ın ve Gazneliler'in Din Siyaseti

Karahanlı Devleti'nin İslamiyeti kabulü ile bu dinin Türkler arasında yayılması artık bir cihad mahiyetini aldı. Derin bir İslam ruhu ile dolu olan dindar Karahanlı hükümdarları ve halkının, İslamiyet uğrunda soydaşları Uygurlar ile yaptığı çetin savaşlar, onların İslam'a olan bağlılıklarını gösterir. Karahanlılar Sâmâniler'in idaresinde bulunan Türk illerini kurtarmış ve Maverâünnehir'i de almışlardı⁽⁷⁵⁾. Orta Asya'da İslam Dini'nin en gayretli yayıcıları olan Karahanlılar zamanında da Türkler kitleler halinde müslüman oluyorlardı. Süleyman Han zamanında 10 bin çadırılık bir Türk topluluğu birden İslam Dini'ne girmişti⁽⁷⁶⁾. İslam'ın Sünnî kanadına mensup olan Karahanlılar zaman zaman Şiîlerle de mücadele etmişlerdir. 1044-1045 yıllarında Maverâünnehir bölgesindeki Şiî ayaklanmasını Karahanlı Hakanı Buğra Han bastırarak İsmailîleri etkisiz hale getirmiştir⁽⁷⁷⁾. Dönemin İslami devlet anlayışının bir gereği olarak Karahanlı hakanları, halifeler ve kendi adlarına hutbeler okutmuşlar, halifelerden hil'atler giymişler ve onlar tarafından tevcih edilen lakapları kullanmışlardır⁽⁷⁸⁾.

Karahanlılar'dan sonra ikinci büyük Türk İslam devleti olarak karşımıza çıkan Gazneliler⁽⁷⁹⁾ de İslam'ın Sünnî dalına mensup olup Abbasi Halifeliği'nin geçerliliğini savunuyorlardı⁽⁸⁰⁾. Rafizî Karmatîler'le mücadele eden Gazneliler en büyük başarıyı şüphesiz

(74) A. Zeki Velidi Toğan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İst., 1981, s. 78-79.

(75) Hakkı Dursun Yıldız, "Türkelerin Müslüman Olmaları" **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, İst., 1989, s. 35-37.

(76) T. W. ARNOLD, **İtişar-ı İslâm Tarihi**, (Trc. Hasan Gündüzler), Ank. 1971, s. 308.

(77) Mehmet Eröz, **Türkiye'de Alevîlik ve Bektaşîlik**, Ank., 1990, s. 51.

(78) Nesim Yazıcı, **a.g.e.**, s. 93.

(79) Gazneliler hakkında bkz., M. Longworth Dames, "Gazneliler", **İ. A.**, İst., 1945, s. 242-748; Erdoğan Mercil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, Ank., 1989.

(80) Claude Cahen, **a.g.e.**, s. 33.

Hindistan'da elde etmişlerdi. 1001-1027 yılları arasında yapılan 17 sefer ile bütün Kuzey Hindistan bölgesi Türk idaresine girdi. Buralar İslamlaştırılarak bugünkü Pakistan Devleti'nin temelleri atılmış oldu⁽⁸¹⁾. Ayrıca Gazneli Mahmud Bağdad'da hakim olan Şîî Büveyhioğulları'na⁽⁸²⁾ son vererek Sunnîliğe kuvvet kazandırmıştır. Samimi bir müslüman olan Sultan Mahmut Ehl-i Sunnet Akedisi'nin yayılması için çok gayret sarf etmişti⁽⁸³⁾.

1) Selçuklular Döneminde Türkler'in İslam Mezheplerine Bakışları

İslam Dünyası, Selçuklu idaresinde Türk hakimiyetine girmeden önce iç ve dış buhranlara düşmüş ve büyük tehlikelerle karşılaşmıştı. Ayrıca İslam dünyası birçok devletlere parçalandığı gibi fikir ve mezhep mücadeleleri ile de özünden uzaklaşmaya başlamıştı. Eski İran'ın Zerdüşçü ve Mazdekçi inanışları ile beslenen aşırı Şîâ⁽⁸⁴⁾ ve Irak taraflarında gelişen Karmatîlik siyasi ve fikri bir güç haline gelerek, İslam dünyasını parçalamış ve otorite buhranına düşürmüştü. Hz. Peygamberin soyundan geldiğini iddia eden Mısır ve Suriye'ye hakim olan Fatimiler, bu bölgeleri Şîileştirdikleri gibi nüfuzları altında olmayan bölgelerde de kendileri gibi düşünen insanları desteklemek sureti ile Abbasi halifesinin otoritesinin sarsmak, Sunnîliği zaafa düşürmek istemişlerdi. Kendilerinin dışardan yaptıkları fiili müdahaleyi yetiştirdikleri "**Dailer**" ve "**Batınîler**" vasıtasıyla Sunnî dünyanın içine de taşıyan Fatimiler gerçek manada bir mezhep mücadelesi başlatmanın yanında sosyal düzeni de sarsmışlardır⁽⁸⁵⁾. Fatimi halifelerinden el-Hakim, ulûhiyetini ilan edecek kadar ileri gitmiş, mezhep taassubu ile yalnız Hıristiyanlar'a değil Sunnîlere de zulüm yapmaya ve bunları memleketinden sürgün etmeye başlamıştı. Bağdad'daki Halife ise Şîî Büveyhioğulları'nın oyuncağı durumuna düşmüştü. Bu dînî, ideolojik ve içtimâî buhranlar ve Sunnî-Şîî mücadeleleri ile İslam dünyası bir uçuruma doğru sürükleniyordu. İşte bu dönemde ortaya çıkan "**Türk dilini öğreniniz çünkü onların egemenlikleri uzun sürecektir**", "**Yüce Tanrı benim Türk adlı**

-
- (81) İbrahim Kafesoğlu, "İlk Türk-İslam Siyasi Teşekkülleri", **Türk Dünyası El Kitabı**, C. I, Ank., 1992, s. 246.
- (82) Büveyhioğulları hakkında bkz.; K. V. Zettersten, "Büveyhiler", **I. A.**, C. II, İst., 1943, s. 843-845.
- (83) Hüseyin Gazi Yurdaydın, **İslam Tarihi Dersleri**, Ank., 1988, s. 58.
- (84) Şîa'nın terim olarak anlamı ve mahiyeti hakkında bkz.; Ethem Ruhi Fırlalı, **İmamiye Şiası**, İst., 1984, s. 9 v.d.; Aynı yazar, **Çağımızda İtikadi İslam Mezhepler**, İst., 1986, s. 118 v.d.
- (85) Mehmet Altay Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ank.; 1993, s. 207-208.

ordum vardır. Onları doğuda oturttum. Kızdığım ulusun üzerine onları saldırtırım"⁽⁸⁶⁾. "Türkler size dokunmadıkça onlarla sulh içinde yaşayın"⁽⁸⁷⁾. "İleride bu ümetin efendisi Türkler olacaktır" gibi hadis ve rivayetler o zamanın psikolojisini göstermesi bakımından önemlidir⁽⁸⁸⁾.

Böyle karışık bir çevre ve dönemde İslam alemine intikal eden Selçuklular güçlü bir ordu ve devlet yapısıyla meseleye müdahale etmişlerdir. Selçuklular'la birlikte İslam dünyası onu yıkmaya çalışan Bizans tahribatından kurtulduğu gibi İslam coğrafyasında teşekkül eden ve yıkıcı boyutlara ulaşan bir takım ideolojik mezhep cereyanlarının tehlikesinden de kurtulmuştur.

XI. yüzyılda Oğuz Türkleri'nin İslam'a girmesiyle artık İslam dünyasının siyasi lideri Türkler olmuştur. Yeni dinlerine heyecanla sarılıp savunan Türkler Hz. Muhammed (S.A.V.)'nin sahabelerine kıyas edilebilecek ölçüde heyecan dolu olup, İslam'ın yeni savunucusu ve yayıcısı konumuna gelmişlerdir⁽⁸⁹⁾.

1055 yılında Tuğrul Bey'in Bağdad'a gelmesiyle Abbasi Halifesi Şii Büveyhiğulları'nın tasallutundan kurtulmuş ve bu yüzden de Abbasi Halifesi Tuğrul Bey adına hutbe okutmuştu. Daha sonra ortaya çıkan İbrahim Yınal ve Arslan Basâsîrî isyanlarını bastıran Tuğrul Bey, Halife Kaim bi-Emrillah tarafından "**Melikü'l Maşrik ve'l Mağrib**" (Doğunun ve batının hükümdarı) ilan edildi⁽⁹⁰⁾. Ayrıca Halife kızını Tuğrul Bey'e verdiği gibi Çağrı Bey'in kızı ile evlenerek de Selçuklular'la akrabalık bağlarını pekiştirmiştir⁽⁹¹⁾.

Selçuklular'la birlikte Hilafet makamı tekrar şeref ve itibar kazanmış olup, halk halifeyi tekrar "**Emiru'l-mü'minin**" diye anmaya başlamıştır⁽⁹²⁾. İslam dünyası ile ilgili tüm siyasi kararları Selçuklu sultanları vermeye başlamışlardı. Buna rağmen sultanlar Halifeler'e hürmet ve tâzimde kusur etmemişler ve bastırdıkları paralarda okuttukları hutbelerde önce onların adlarını zikretmişlerdir⁽⁹³⁾.

(86) Kaşgarlı Mahmud, *Divanû Lûgat-it Türk*, C. I, (Trc: Besim Atalay), Ank.;1992, s. 4.

(87) el-Cahız, a.g.e., s. 85.

(88) Erol Güngör, *Tarihte Türkler*, İst., 1992, s. 71.

(89) Robert Mantran, *İslamın Yayılış Tarihi (VII-IX. yüzyıllar)*, (Çev: İsmet Kayaoğlu), Ank.; 1981, s. 60.

(90) Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 180.

(91) Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 189-193.

(92) Suphi es-Salih, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, İst., 1981, s. 208.

(93) Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 87.

Tuğrul Bey ve diğer Selçuklu sultanları Ehl-i Sünnet ve'l Cemaât mezhebinden idiler⁽⁹⁴⁾. Tüm Selçuklu Sultanları İslam Dünyası'nı Sünnîlik bayrağı altında birleştirmeyi başlıca gayelerinden saymışlardır⁽⁹⁵⁾.

Selçuklu Hakanları dini bütün insanlardı. İslam dünyasının her yanında Sünnîliği korumaya çalışıyorlardı. Tuğrul Bey'in "**Kendime bir saray yapıp yanında bir câmi inşa etmezsem Allah'tan utanırım**" deyişi veya Sultan Alp Arslan'ın "**Biz temiz Müslümanlarız, bid'at nedir bilmeyiz. Bu sebeptendir ki Allah hâlis Türkleri aziz kıldı**" sözleri bu ihlasın en temiz ifadesidir⁽⁹⁶⁾.

Türkler zaman zaman Gulat-ı Şia ile mücadeleler yapmışlardır. Burada Şiîliğe cephe alma ile devletteki dini tolerans prensibi arasında bir çelişki söz konusu değildir. Çünkü daha ortaya çıktığı andan itibaren siyasi vasıf kazanmış olduğu bilinen Şiîlik, XI. yüzyılda Fatimiler'in maddi-manevi desteği ile en kuvvetli silah olarak kullanılıyordu. Irak ve İran'ı ellerinde tutan Şiî Büveyhiler (932-1055) Abbasi Halifeleri'ni tahakkümleri altına almışlardı ki bu durum büyük çoğunluğu Sünnî olan doğu İslam ahalisini ziyadesi ile tedirgin etmekteydi⁽⁹⁷⁾. Bu sebeple Selçuklular'ın devlet politikası iki yönde geliyordu. Birinci hedefleri Bağdad halifesini Şiî Büveyhiler'in tahakkümünden ve Suriye ile Mısır'ı Fatimiler'den kurtararak bozulan İslam birliğini sağlamak, ikinci hedef ise Bizans'a karşı yapılan akınlara hız vererek fetih ruhunu yeniden canlandırmaktı⁽⁹⁸⁾.

İslam birliğinin temini için Büveyhiler ortadan kaldırıldı. Şam ve Filistin bölgesi fethedilerek hem Fatimiler'in gücü kırıldı hem de buradaki Dürzîler, Batınîler (İsmailîler) ve Hıristiyanlar kontrol altına alındı. Bu bölgelerde Abbasi ve Selçuklu Sultanı adına hutbe okunmaya başlandı. Şiîliğin temsilcisi Fatimiler'le olan çekişme kutsal topraklarda da devam etmiş ve Alp Arslan zamanında bölge Selçuklular hakimiyetine girmişti. Yine İslam birliğini temin için Hasan Sabbah ve adamlarıyla yıllarca mücadeleler yapmıştı. Alamut kalesi hariç tüm

(94) **Azimi Tarihi (Selçuklularla ilgili bölümler H. 430-538)**, (Haz. Ali Sevim), Ank. 1988, s. 13.

(95) Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 363.

(96) Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, s. 190; Köseoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 68 68.

(97) Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 362-363.

(98) İ. Hakkı Dursun, **İslam Tarihi**, C. IX, s. 45.

Batınî kaleleri temizlenmişti. Ancak Cengiz'in ordularının bu kaleyi yıkmasına kadar Batınî fesadı şu veya bu şekilde devam etmiştir⁽⁹⁹⁾.

Selçuklu sultanları devletin menfaati kadar inançları icabı olarak da Sünnîliği İslam dünyasına hakim kıldılar. Onlar siyasî ve askerî kuvvetin kafî gelemeyeceğini ve manevî nifaka, dinî ve siyasî suikastlere karşı ilim, fikir ve mefkure ile cihazlanmanın lüzumunu anladılar. Bu sebeptendir ki Nizamiye Medreseleri kuruldu. Hoca ve talebelerin çalışmaları ve himayeleri için medreseler, din ve tarikat için imaret ve zaviyeler, yolcular için kervansaraylar, halk için hastaneler inşa edilerek bunlara vakıflar tahsis edildi. Böylece tarihte ilk defa Türkler ilim ve kültürü, bu derece geniş teşkilatı ile devlet himayesine almış ve yaymıştır. Bu yolla müfrit Şîî ve yıkıcı cereyanlara, gizli teşekküllere karşı büyük bir fikir ve mefkûre ordusu meydana getirilmiştir⁽¹⁰⁰⁾.

Tuğrul Bey zamanında O'nun veziri Amidü'l Mülk Kundirî'nin Mu'tezile⁽¹⁰¹⁾ mensubu olması yüzünden bir müddet Mu'tezilî siyaseti güdülmüştür⁽¹⁰²⁾. Amidü'l Mülk'ün Eş'ârilere karşı daha ziyade siyasî rakiplerini bertaraf etmek gayesiyle giriştiği mücadele onun azli ve yerine Nizam'ül-Mülk'ün getirilişiyle son buldu⁽¹⁰³⁾.

Gulat-ı Şîa ile Sünniler arasında olduğu gibi, zaman zaman Sünnî mezhepler arasında bazı gerginlikler olmaktadır. Ebu Nasr'ın 1077'de Nizamiye Medreseleri'nde verdiği vaazlarda Hanbeliler'i rencide edici konuşmalar yapması üzerine Nizam'ül- Mülk olaya el koyarak kendilerinin bir mezhebi himaye ve mezhepler arası bir tefrik siyaseti güdmediklerini, Nizamiye'nin sadece ilmin korunması ve yükselmesi gayesiyle açıldığını hatırlatmıştır. Ayrıca divanda, vaazlarda ve derslerde usul ve mezhep kavgasına girilmemesi kararını çıkarmıştır. Böylece devlet, mezhep mücadelelerinin ortaya çıkmasını önlemeye çalışıyordu⁽¹⁰⁴⁾.

Selçuklu hükümdarları Hanefî olmakla beraber tartışma ve fikir hürriyetini korumak için camî ve medreseleri hiçbir fark

(99) Batınîlik hakkında bkz.; Muhammed Hammadi, **Batınîlerin ve Karmatîlerin İç Yüzü**, (Çev: İ. Hatip Erzen), Ank., 1948; İmam Gazali, **Batınîliğin İçyüzü**, (Çev: Avni İlhan), Ank., 1993; Ahmet Ateş, "Batınîyye", **I. A., C. II, İst.**, 1943, s. 339-342.

(100) Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi**, C.I, s. 175.

(101) Mu'tezile hakkında bkz.: Watt, **a.g.e.**, s. 263-312; Muhammed Ammara, **Mu'tezile ve Devrim**, (Trc. İbrahim Akbaba), İstanbul, 1988.

(102) M. Altay Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı II**, Ank., 1983, s. 531-532.

(103) Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, İst., 1993, s. 316.

(104) Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, s. 69

göstermeksizin bütün Sünnî mezheplere açık tutmanın tedbirlerini almış ve bunu da gerçekleştirmişlerdi. Sultan Melik Şah'ın "**Biz Nizamiye Medreseleri'ni bir mezhebi korumak için değil, ilmi yükseltmek maksadı ile kurduk. Mezhepler arası tefrik istemiyoruz**" sözü bu anlayışın güzel bir ifadesidir⁽¹⁰⁵⁾.

Sükun ve asayiş bozmadıkları müddetçe Selçuklular mezhep ve tarikatlara pek karışmıyordu. Böylece her mezhep ve tarikat kendi hayatını yaşıyordu. Ancak mezhep mücadeleleri sosyal düzeni ve ahengi sarsıcı bir mahiyet aldığı zaman devlet, otoritesini kullanır, şu veya bu mezhep lehine müdahale ederdi⁽¹⁰⁶⁾. Özellikle Karmatî ve Batınîlik gibi mezheplerin devleti hedef almaları, anarşi ve terör çıkarmaları yüzünden Selçuklular'ın bunlara asla hoşgörü göstermediği de bilinmektedir. Bu fırkalar ihtilalci görüşler benimsemekte, kendi aralarında anlaşamamalarına rağmen Sünnî Selçuklular'ı ortak düşman olarak görmekteydiler.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Selçuklular sadece askeri önlemlerin yeterli olmadığını görmüş ve ideolojik planda da bu yıkıcı fırkalarla mücadele etmenin gereğini anlamışlardır. Bu gaye ile "**Nazmiye Medreseleri**" kurularak Batınîler'in yanlış propaganlarına karşı halkın doğru bilgileri öğrenmeleri temin edilmiştir. Böylece Sünnî düşünce güçlenmiş halk yıkıcı propagandalara karşı korunmuştur.

Selçuklular Sünnî mezheplere olduğu gibi mutedil Şii'lere karşı da bir tefrik siyaseti takip etmemişlerdir. Sünnî dünyanın siyasî lideri olan Melikşah kendi kızı Salkım Hatun'u Şîî Mazenderan Emiri ile evlendirmekten kaçınmamıştır. 1086 yılında Ebu Hanife'nin ve şuhedanın kabirlerini ziyaret ettikten sonra Küfe'ye geçerek Şîî imamlardan Musa b. Cafer'in kabrini ve Hz. Hüseyin'in meşhedini ziyaret etmiştir. Ayrıca Aleviler için hanekâh ve medreseler inşa edilmiştir⁽¹⁰⁷⁾. Bir Türk hakanının, kendi mezhep imamının kabrini ziyaret ettikten sonra Şii bir imamın kabrini ziyaret etmekte bir mahzur görmemesi, Şîî bir damat kabul edecek kadar taassuptan uzak ve hoşgörü sahibi olması Türkler'in mezhep anlayışlarına en güzel örneği teşkil etmektedir.

Oğuz Türkleri'nin müslüman olması ve Selçuklular idaresinde Kuzey Afrika hariç, bütün İslam dünyasını hakimiyetleri altına almaları, İslam Medeniyeti ve kavimlerine kudret ve hayatiyet getirdi. Karmatî, İsmâîlî gibi müfrit Şîî ve yıkıcı faaliyetler bertaraf edildi. Bizanslılar Anadolu'dan atılarak Türkistan'dan akan insan kitlelerine bu sayede

(105) Köseoğlu, a.g.e., s. 69.

(106) M. Altan Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı II*, Ank. 1983, s. 529.

(107) Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 317.

yeni bir yurt kazanıldı ve diğer müslüman ülkeler de bu muhaceret baskısından kurtarıldı⁽¹⁰⁸⁾.

Harzemşahlar döneminde de Harzem ülkesinde Sünnî inanç hakim olup Hanefî ve Şafî mezhepleri yaygındı. Harzemşahlar da Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklular gibi Sünnîliği resmi mezhep olarak kabul ederek Batınî akımlarla mücadele etmişlerdi. Ayrıca bu dönemde Mü'tezile Mezhebi de büyük gelişme göstermiştir⁽¹⁰⁹⁾.

Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra ortaya çıkan diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Anadolu Selçukluları da, selefleri Büyük Selçuklular gibi Sünnîliğin Hanefilik kolunu seçtiler. Yalnız İran etkisi diğer Türk devletlerine göre, Anadolu Selçukluları'nda, daha da artmıştı. Buna rağmen Türkistan'daki Hanefî fakihler Anadolu'ya gelerek medreselerde Sünnî-Hanefî fıkına göre eğitim yaptılar. Yöneticilerin de tamamı Sünnî-Hanefî çizgisinde idi.

3) Türkler'de Süffilik Hareketleri

Türkler İslam Dini'ne ilk girişlerinden itibaren tamamen Sünnî anlayışı benimsemiş olmalarına rağmen esas itibariyle Hz. Muhammed (S.A.V.) ve Ehl-i Beyt sevgisini ön planda tutan süffilik cereyanının etkisinde kalmışlardır⁽¹¹⁰⁾.

Türkmenler üzerinde bir yandan atalarından onlara ulaşan inançların, öte yandan da Şiiliğe dönük bir propagandanın etkili olduğu bir gerçektir. Bu yüzden onlar İslam fakihlerinin kendilerine çok karışık ve sıkıntılı gelen vaazlarından ziyade kendi kam ve ozanlarının telkinine tabi oldular ve islamiyeti kendi anladıkları ve geleneklerine uydurdıkları şekiller altında yaşamaya devam ettiler. Göçebe Türkmen hayatında büyük bir yeri olan kadınların, fakihler tarafından bu müşterek hayatın dışına çıkarılmak istenmesi, eskiden beri kadınlarla birlikte tertip edilen sözlü sazlı şöenlerin yasaklanması, oruç namaz, hac ... gibi göçebe hayatı ile bağdaştırılması az mümkün olan bir takım ibadetlerin varlığı Türkmenler'in ilgisini çekmekten uzak kalmıştır⁽¹¹¹⁾.

Horasan'dan Türkistan'a geçen tasavvuf akımı göçebe Türkler'in arasına nüfuz etmeyi başarmıştı. Kendilerine şiirler okuyan, ilahiler söyleyen ve iyilikler yapan dervişler, Türkler'in gözünde eski ozanlarına benziyor, "ata" ve "baba" lakaplarıyla anılıyordu. Bu ilk Türk süffilerinin en ünlüsü Hoca Ahmet Yesevî'dir.

(108) Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi*, C. I, s. 175.

(109) M. Fuad Köprülü "Harzemşahlar", *İ. A. C. V*, İst., 1950, s. 284-287; Köşcoğlu, *a.g.e.*, s. 75; Aydın Tancrı, *Harzemşahlar*, Ank., 1993, s. 177.

(110) Fırlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, s. 237.

(111) Yurdayım, *a.g.e.*, s. 75.

XI. yüzyıldan itibaren batıya doğru büyük muhareceti başlatan Türkler'in önderi durumundaki Hoca Ahmet Yesevî aslında Hanefî mezhebinden bir fakih olduğu kadar, hikmetleriyle etrafından onbinlerce mürid toplamış bir Sûfi olarak, ortaya attığı görüşlerle Türkler arasında Raffizlik ve yıkıcı cereyanların yayılmaması hususunda fevkalade hassas davranmıştır⁽¹¹²⁾.

Hoca Ahmet Yesevî'nin fikirleri üzerinde eski Türk dininin izleri görülmektedir. Daha sonra Anadolu'da şekillenen Bektaşîlik ve Nakşîlik gibi tarikatlar üzerinde Yesevîliğin etkileri bulunmaktadır⁽¹¹³⁾. Yesevî'ye paralel olarak doğan Nakşîbendilik, Yesevî gibi şerî esaslara bağlı olup zamanla Türk dünyasında büyük ölçüde yayılmıştır. Rûfâî tarikatı da Harzem ülkesinden Ege sahillerine kadar her tarafta görülmektedir. Yine Sünnî bir tarikat olan Mevlevîlik ise daha ziyade şehir merkezlerinde yayılmış ve devlet ricâli üzerinde etkili olmuştur. Halvetîye ve Mürşîdiye gibi Sünnî tarikatlar de uçlarda etkili olan, gaza heyecanını besleyen diğer tarikatlar olarak görülmektedir⁽¹¹⁴⁾.

İlk göçlerle, özellikle Moğol tehlikesi karşısında Türkistan'dan, Irak ve İran'dan Anadolu'ya dervişler gelmişlerdir. Bunların önemli bir kısmı uç bölgelerine giderek Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında "**Kolonizatör Türk Dervişleri**" olarak faaliyet göstermişlerdir. İslamiyet'in yeni ülkelere yayılması hatta Osmanlı Devleti'nin kurulmasında bu gezici dervişlerin, alperenlerin ve abdalların büyük rolü olmuştur⁽¹¹⁵⁾.

Tasavvufî menşeden kaynaklanan ve içerisinde Nakşîlik, Rûfâîlik, Mevlevîlik ve Bektaşîlik izleri taşıyan bir başka oluşum da Anadolu'nun dinî-siyasî ve ekonomik hayatında etkili olan "**Ahîlik**" tir. Moğol istilası döneminde uç bölgelere kayan Ahiler yalnız şehirlerde değil aynı zamanda köylere de yerleşmek suretiyle ticarî ve askerî fonksiyonlar icra ederek Osmanlı'nın kuruluşunda etkili olmuşlardır⁽¹¹⁶⁾.

Anadolu'ya melâmet meşrepli Yesevî dervişleri de gelmişlerdir. Bundan başka Horasan Melâmîliği'nden kaynaklanan Kalenderîlik ve Haydarîlik gibi Sünnî mutassavvuların şiddetle tepkisini çeken dervişler de Anadolu'ya geldiler. Onların batınî fikirleri eski Türk inanışlarına bağlı ve kitabî kültürden yoksun Türkmen çevrelerine

(112) Fığlalı, **Türkiye'de Alevîlik ve Bektaşîlik**, s. 89.

(113) öprülü, **Türk Edebiyatında İlk Mutassavvular**, s. 27, 180.

(114) Kösoğlu, **a.g.e.**, s. 107.

(115) Ömer Lütfi Barkan, "**Kolonizatör Türk Dervişleri**", **Vakıflar Dergisi**, S.2, İst. 1974, s. 279-304.

(116) Mehmet Şeker, **Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması**, Ank., 1991, s. 102-116.

nüfuz imkânı elde etti. Anadolu'da bu akımın Haydarîlik kolu etkili oldu. Moğol istilasından önce ve sonra gelen Kalanderî dervişlerin çoğu bu tarikata mensuplardı. Melâmî, Kalanderî ve Haydarîlerden İslamiyet'e ve cemiyete zararlı zümreler meydana çıkmaktaydı. Garip kıyafetlerle yarı çıplak halleriyle diyâr diyâr dolaşan kitlelere rastlanılıyordu. Bunların bazıları ahlakî kaideleri aşarak her şeyi mübah sayıyorlardı. Yalnız şunu da belirtelim ki Sünnîliğin ve Şîîliğin dışında kalan Baba İshak'ın önderliğini ettiği akımdan başka Anadolu'da hükümdarların Sünnî tutumuna karşı çıkan herhangi bir siyasetin olmadığı da görülmektedir⁽¹¹⁷⁾.

Anadolu'da XIII. yüzyıldan itibaren sistemli bir takım Şîîlik hareketlerinden bahsetmek pek mümkün olmasa da Şîî inançlarıyla ilgili bazı unsurların varlığına rastlanabiliyordu. Buna rağmen aynı yüzyılda Anadolu'da belirgin bir Şîî çevrenin varlığını ve Şîî motifleri tespit etmek mümkün değildir. XVI. yüzyılda Safevî propagandasıyla Anadolu'daki Alevî zümreler arasına İmamiyye Şîîliği'nin bazı etkileri girmiş olmasına rağmen, nasıl ki Alevîleri İmamiyye Mezhebi'nden saymak mümkün değilse, aynen bunun gibi Babailer İsyanı'nı da İsmailî Şîîliği'ne mensup bir hareket saymamız mümkün değildir. Yani Babailer isyanı dinî değil, siyasî-sosyal bir harekettir⁽¹¹⁸⁾.

Gerek Mevlevîlik gerekse Bektaşîlik zikir ve sema usûlleri eski Türk kamlarının rakımlarından kalma izler taşımaktadır. Bu izler Bektaşîlik'te daha güçlü şekilde hissedilmektedir. Bektaşî menkıbeleri ile eski Türk kamlarına atfedilen kerametler arasındaki benzerlikler⁽¹¹⁹⁾ bunu açıkça ortaya koymaktadır. Horasan'dan geldiği ve Baba İshak'ın haleflerinden olduğu söylenen Hacı Bektaş esas itibarıyla eski Türk inanışlarının İslamî şekil altında devam ettiricisi gibi görünmektedir. Bektaşîlik muhtelif sosyal tabaka ve çevrelere nüfuz etmeyi başarmış ve XIV. yüzyılda Yeniçeriler'in resmi tarikatı olmuştur.

4) Osmanlılar'ın İslam Mezheplerine Yaklaşımı

Anadolu'da şekillenen Türk Müslümanlığı, daha serbest görüşlü ve hoşgörülü bir dindarlık anlayışına sahip olup, mutaassıp Arap ve İran dindarlığından ayrılıyordu. Osmanlılar'la birlikte Türk kültür hayatında İran etkisinin azalmasına karşılık, Arap etkisinde bir artma göze çarpılmaktaydı.

Osmanlılar, tasavvufî tarikatleri cemiyet ve ahlak dışı sapıklıklardan kurtarıp ilahi kudreti Türk ve İslam mefkuresine göre yüceltmiş, hiç bir çatışmaya meydan vermeden bütün tarikatları hak

(117) Claude Cahen, a.g.e., s. 255.

(118) Ahmet Yaşar Ocak, **Babailer İsyanı**, Ank. 1996, s. 146-147.

(119) Eröz, a.g.e., s. 257 vd.

yolda ve ahenk içerisinde birleştirmiştir. Bektaşî olan Yeniçeri Ocağı'nın bütünüyle bir cihad unsuru haline gelmesi ve Alevî tesirlerine rağmen İran savaşlarında da bu davaya hararetle bağlı kalması buna güzel bir örnektir. Şunu da belirtelim ki hiç bir Müslüman devleti Osmanlılar kadar bütün ilim, din, tarikat ve tasavvuf mensuplarını İslam davasına bu kadar bağlayamamış, onların devletin kuruluşunda bu kadar rol oynadıkları tarihte görülmemiş ve tarikatlar arasında bu derece sağlam bir ahenk vücuda gelmemiştir⁽¹²⁰⁾.

Babailer hareketi menşe'li Kalenderî dervişleri, Osman, Orhan ve Murat Gazi'ler gibi ilk beylerin yapmış oldukları fetih hareketlerine katılmışlardır. Onların bu hizmetlerine karşılık zaviyeler açmalarına ve hatta bununla da kalmıyarak bu zaviyeleri zengin vakıflarla güçlendirmelerine müsaade edilmiştir. Osmanlı'nın bu olumlu siyasetinden dolayı İstanbul kuşatması başladığı zaman diğer tarikat mensupları gibi Kalenderîler de dört bir yandan buraya gelerek kuşatmaya katılmışlardır⁽¹²¹⁾.

Ancak Osmanlı beyleri bu şeyhleri büsbütün kendi hallerine bırakmayıp zaman zaman teftiş ederek, herhangi bir karışıklık çıkardıkları veya Ehl-i Sünnet dışı inanç ve tavırları halk arasında yayma gibi bir hareketleri tespit olunduğunda derhal beylik arazisinin dışına çıkarıyorlardı⁽¹²²⁾. II. Bayezîd ve Kanuni zamanlarında ise Kalenderî zaviyelerinin ya kapatılması veya ıslah edilmesi yoluna gidilmiştir. XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı merkezî yönetiminin Haydarî ve Kalenderî gibi zümrelere karşı sertleşmesinde, Anadolu'da bu sıralarda baş gösteren Şîî -Safevî propagandasının rolü büyük olmuştur⁽¹²³⁾.

Osmanlılar ne kadar bir dini müsamahaya sahip olup bütün tarikatları tasavvuf esasında İslam ve devlet birliği etrafında toplamış ise de Safevî devleti de buna mukabil o derece Şîî taassubu ile hareket ederek Sünnîliği yok etmek için her türlü cebri ve zulmü yapmıştır. Safevîlerin gayesi Anadolu'ya nüfuz etmek suretiyle Osmanlı'yı yıkmak ve Sünnîliği imha etmektir⁽¹²⁴⁾. Safevî hanedanlığı Şîîliği devlet dini olarak ilan etmiş, batıda Osmanlılar'a ve doğudaki komşuları Özbekler'e karşı yapmış olduğu muharebeleri bir din harbi gibi

(120) Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 653-654.

(121) Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Suffilik Kalenderîler*, Ank., 1992, s. 122-123.

(122) Ocak, *Kalenderîler*, s. 122; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. I, Ank., 1983, s. 530-531.

(123) Ocak, *Kalenderîler*, s. 125.

(124) Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi*, C. II, s. 72-73.

göstermişlerdir⁽¹²⁵⁾. Sünnîler ve Şîîler arasındaki bu mücadele XVI. asırdan itibaren daha da kızıştı ve mücadelecî Şîîlik, İran için kutsî bir mahiyet aldı⁽¹²⁶⁾. Osmanlı devletinin Sünnîliği şiddetle iltizam etmesi ve Safevîler'in Anadolu ve Rumeli'deki kuvvetli propagandalarına karşı sert mukabelede bulunması zarurîydi. Mezhep çatışması gibi görünen bu hareketler aslında siyasî menfaatlerin çatışmasından başka bir şey değildi⁽¹²⁷⁾.

Osmanlılar'ın din politikasını değiştirerek Sünnî-Şerî esaslara ağırlık vermeleri, Şîî-Batınî kanadı tedirgin etmiş ve tasavvufun aşırı noktalarını da harekete geçirerek zaman zaman beklenmedik çıkışlar olmuştur. Bunlara örnek olarak XVI. yüzyılın ilk yarısında çıkan Molla Kâbız ve Şeyh İsmail olaylarını verebiliriz. Molla Kâbız, Hz. İsa'nın Hz. Muhammed'den üstün olduğunu iddia etmiş, Şeyh İsmail de "kâinat ebedidir, insan olana herşey mübahtır, ölümden sonra dirilme yoktur" gibi temaları işlemiş ve her ikisi de yargılanarak idam edilmiştir⁽¹²⁸⁾.

Fatih devrinden itibaren medrese mensupları ile tekke mensupları arasında bir kopmanın olduğu görülmektedir. Yavuz dönemi ile birlikte tasavvufa sıcak bakmayan bir Ehl-i Sünnet anlayışı medrese menşeli çevrelerde giderek yaygınlaşmıştır. Osmanlı ile İran arasında çıkan siyasî anlaşmazlık Osmanlılar'ın Şîîliğe ve Batınî cereyanlara karşı sert bir tavır almasıyla neticelenmiş ve 1517 yılında Mısır'ın fethinden sonra ortaya çıkan halifelik meselesi, ülkede Şîî-Batınî tasavvuf cereyanlarının aleyhine olarak Sünnîliğin güçlenmesine imkan vermiştir.

Osmanlı Devleti, her hali ile bir İslam ülkesi idi. Yalnızca halk İslam'a inanmış olmakla kalmayıp, devlet de dini ilkeler üzerine oturtulmuştu. Osmanlı İmparatorluğu'nun dini vasfı özellikle Yavuz Sultan Selim ile tam şeklini almıştır. Artık Osmanlı Padişahı devletin başında yalnız en yüksek bir şahsiyet değil aynı zamanda Hz. Peygamber'in halefi ve vekili sıfatıyla bütün dünya müslümanlarının lideridir. Devletin bütün hususî hukuku, amme hukuku ve idarî esasları

(125) Carl Brockelman, **İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi**, (Çev: Neşet Çağatay), Ank., 1992, s. 262-265.

(126) W. Barthold, **İslam Medeniyeti Tarihi**, (İzah, düzeltme ve ilavelerle düzenleyen: M. Fuat Köprülü), Ank., 1984, s. 78.

(127) Barthold, **a.g.e.**, s. 245.

(128) Hüseyin Yurdaydın, **Türkiyenin Dinî Tarihine Umumî Bir Bakış**, **Ank. Üni. İlahiyat Fak. Der.**, Cilt, IX ' den ayrı basım, T.T.K.B. Ankara, 1962, s. 116. ; Osman Cilacı, **Dinler ve İnsanlar**, Konya, 1990, s. 292.

da doğrudan veya dolaylı olarak İslam Dini'nin temel ilkelerine dayanmaktaydı⁽¹²⁹⁾.

Osmanlı Devleti Osman Gazi'nin vasiyetinde yer alan "Adil ol, merhametli ol, iyi adam ol, halkı eşit olarak himaye et, İslam Dini'ni yay ve genişlet, yeryüzünde hükümdarların görevi budur. Ancak böylelikle Tanrı'nın lütfuna erişirsin. Bilmediklerini bilginlere danış"⁽¹³⁰⁾ dusturuna sahip çıkarak yıkıcı olmayıp siyasî bir tehlike teşkil etmediği müddetçe fiilen Sünniliğe aykırı mezheplerin mevcudiyetini de tanımıştır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi göçebe Türkmenler'in arasında Ehl-i Beyt sevgisinde odaklanan bir Alevîlik inancı yayılmıştı. Günümüze kadar varlığını sürdürebilen bu Alevîlik ile diğer ülkelerdeki Alevîlik arasında bariz farklar vardır. Yemenli ve Kuzey Afrikalı Alevî'nin Alevîliliği ile Iraklı, İranlı, Pakistanlı Alevî'nin ve hele hele Türk'ün Alevîliği arasında kıyaslanamayacak derecede farklı özellikler vardır. Nitekim bir Zeydî hatta bir Sünnî-Türk Hz. Ali'yi ve Ehl-i Beyt'i sevme, sayma ve O'na bağlı olma anlamında Alevî oldukları halde, kesinlikle İranlı ve Iraklı bir Alevî ile yan yana düşünülemez. Türk kültüründe Hz. Ali ve Ehl-i Beyt sevgisi ve saygısı bütün canlılığı ve ihtişamıyla yaşamasına rağmen siyasî bir fırka hüviyetinde olan Şîâ itibar görmemiş ve taraftar bulamamıştır⁽¹³¹⁾. Mesela II. Bayezid döneminde isyan edip mağlubiyete uğrayan Şah Kulu taraftarlarından bir kısmı 1519'da İran'a sığınır. Şah İsmail bunlara isyanlarının sebebini sorunca, Bayezid Han'ın ihtiyarlığından, idaredeki aczinden, vezirlerin ve valilerin zulmünden söz edilmiş, ancak size Alevî ve Kızılbaş olduğumuzdan sığınıyoruz denmemiştir. Bütün Türk hükümdarları gibi Yavuz da Kanunî de siyasî noktadan Şîâ'ya karşı çıkmış olmakla birlikte sonuna kadar Hz. Ali ve Ehl-i Beyt sevgisi içinde olmuşlardır. Aynı durum Anadolu'daki Sünnî tasavvuf ve tarikat geleneğinde de bütün canlılığı ile müşahade edilmektedir⁽¹³²⁾.

Bektaşîliğin ikinci kurucusu Balım Sultan'dır. Balım Sultan Kalenderîler, Haydarîler, Abdallar gibi toplulukların inanç, gelenek ve törelerini birleştirerek XVI. yüzyılın başlarında tarikata son şeklini vermiştir. Aslında Bektaşîliğin, Balım Sultan'dan önce bütün ayin ve

(129) Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (Çev: M. Kıratlı), Ank., 1970, s. 14; Ali Fuat Başgil, **Din ve Laiklik**, İstanbul, 1985, s. 179.

(130) İsmet Parmaksızoğlu, **Türklerde Devlet Anlayışı (1299-1789)**, Ankara, 1982, s. 14.

(131) Fığlalı, **Türkiye'de Alevîlik ve Bektaşîlik**, s. 8.

(132) Fığlalı, **Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri**, s. 234.

erkânıyla teşekkül etmiş olduğu tarihi bir olgu olarak kabul edilmektedir⁽¹³³⁾.

Alevî-Bektaşî kültürü şifahî kültür olduğu, yani sözlü geleneğe dayalı olarak günümüze kadar geldiği için, eğer dedeler Kur'ani kültürün özüne sahip olarak iyi yetişmişse o dedeye bağlı olan ocakların mensuplarının da iyi yetişmiş olduğu görülmektedir. Ancak dede ve babalar yeterli bilgi ve kültüre sahip değilse o zaman Alevîliğin özünden uzaklaşmalar başlamıştır. Gölpınarlı da bu konuya değinerek, "**Alevîler bilgisiz dedelerin telkinleriyle Hz. Ali ve Ehl-i Beyt sevgisinde aşırı bir inanca sapsmışlar ve bu sevginin yeterli olduğuna inanmışlardır**"⁽¹³⁴⁾ demektedir. Bundan dolayı Türkiye'nin değişik bölgelerindeki Alevîler'e bakıldığında bir araya getirilemeyecek derecede çeşitli geleneklerle karşılaşmaktadır. Bu sebeple bu geleneklerin asgari müştereklerde terkip edilerek bizzat Alevî-Bektaşî zümreleri tarafından bir düzene sokulması ve sözlü geleneğin süratle kitabî kültüre geçilmesi sureti ile bunun devamının yeni nesillere intikali şarttır.

Sonuç

Türkler İslam Dini'ne girdikten kısa bir süre sonra İslam Dünyası'nın siyasî lideri konumuna gelmiş ve Sünnîliğin adeta bayraktarlığını yapmışlardır. Selçuklu sultanları, devletlerinin menfaati kadar inançları icabı olarak da Sünnîliği İslam Dünyası'na hakim kılmışlardır. Özellikle Karmatî ve Batınî gibi mezheplerin devleti hedef almaları, anarşi ve terör çıkarmaları üzerine bu fırkalarla sadece askerî platformda mücadele etmemişler, onlarla ideolojik planda da mücadele etmenin gereğini anlamışlardır. Bu gaye ile Nizamiye Medreseleri kurularak Sünnî düşüncenin güçlenmesi sağlanmıştır.

Yavuz Sultan Selim'den itibaren ise de Hilafetin Türkler'e geçmesiyle Türkler İslam Dünyası'nın hem dini hem de siyasî lideri olmuşlardır. Sarsılan İslam birliği ilkin Selçuklular'la daha sonra da Osmanlılar'la yeniden tesis edilmiştir. Türkler'in kurmuş oldukları devletler Hanifi-Maturidî çizgisinde olmasına rağmen yıkıcı olmadığı müddetçe diğer mezheplerin varlığına da müsaade edilmiştir. Koyu bir mezhep taassubuna sahip olmayan Türkler, İslam ülkelerini karıştırdıkları, birliği bozdukları için zaman zaman Şî-Batınî mezheplerle mücadele etmişlerdir. Ancak bu mücadeleler dini değil siyasî bir nitelik taşımaktadır.

(133) Orhan Türkdoğan, **Alevî-Bektaşî Kimliği**, İstanbul, 1995, s. 377.

(134) Abdülbaki Gölpınarlı, **100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar**, İst. 1969, s. 278.

Bugün Türkiye'de Alevîsi ile Sunnîsiyle halkımız bir bütündür. Alevîler'de ve Sunnîler'de Hz. Peygamber, Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin sevgisi ortaktır. Her camide bunların isimlerinin yazılı olduğu levhalar ve dualar asılıdır. Sunnî-Alevî her müslüman sünnet olur, aşûre günü aşûre pişirilir aşûre orucu tutulur. İşte bu birlik beraberlik anlayışı içinde Selçuklu ve Osmanlı ordusunda beraberdik. İstiklal Harbi'ni birlikte kazandık. Alevîsi Sunnîsi aynı ideal, aynı ülkü ve aynı gaye için çırpındı, can verdi şehit oldu.

Birlik ve beraberliğimizi temin etmek için müşterek bir ülküde birleşmeliyiz. O da hepimiz için tartışılmaz olan Kur'an-ı Kerim'dir. Nitekim Kur'an-ı Kerim "**toptan Allah'ın ipine sarılm ayrılığa düşmeyin...**"⁽¹³⁵⁾ hükmünü vermektedir. Hacı Bektaşî Veli'de "**bir olalım, iri olalım, diri olalım**" derken o da Kur'an'ın hükmünü yerine getirmektedir.

(135) Kur'an-ı Kerim, Ali İmran: 103.